

Tussen ratio en geloof

Een schets van de betrokkenheid van de Republiek bij het eerste deel van de Dertigjarige Oorlog, 1618-1629

– Lammert van Hemert –

Transparant 17.3 (juli 2006) 14-17

[14] Tegelijk met het tweede deel van de Nederlandse opstand was het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie verwickeld in de Dertigjarige Oorlog. De Republiek speelde in deze oorlog een actieve rol. De eerste jaren van de betrokkenheid werden gekenmerkt door de voor de vroegmoderne godsdienstoorlogen typerende vermenging van politieke en religieuze motieven.

Officieel behoorden de Nederlanden tot het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie. Sinds 1548 hadden zij een status aparte en behoorden aan de Spaanse Habsburgers toe. In het Rijk was er een voortdurend spel om de macht gaande tussen de keizer en zijn onderdanen. In de zestiende eeuw raakte deze machtsstrijd verweven met de godsdienstige tegenstellingen in het Rijk. Drie keurvorsten, van de Palts, Brandenburg en Saksen, werden protestants, net als vele minder belangrijke vorsten. Met de godsdienstvrede van Augsburg in 1555 werd dit probleem opgelost met het principe van ‘cuius regio, eius religio’: het geloof van de vorst was bepalend voor diens gehele territorium. Een halve eeuw later werkte dit principe niet meer. De spanningen tussen katholieken en protestanten, en zelfs tussen lutheranen en calvinisten, liepen steeds verder op. In het Rijk vreesde men dat er net als in Frankrijk en de Nederlanden spoedig een godsdienstoorlog zou uitbreken.

Hoewel de Republiek alleen officieel nog deel uitmaakte van het Rijk bestonden er intensieve contacten. Allereerst dreef de Republiek veel handel met het Rijk. De rivierhandel was van groot belang en er waren goede contacten met de Hanzesteden. Ten tweede onderhielden de stadhouder en de Staten-Generaal nauwe contacten met een aantal vooraanstaande protestanten in het Rijk. Naast de directe familie van de stadhouder, de Nassaus, ging het om de keurvorsten van de Palts en Brandenburg en de landgraaf van Hessen.

Ook vanuit strategisch oogpunt was de Republiek op het Rijk betrokken. Zij wilde haar oostgrens verder versterken en voorkomen dat Spanje daar meer invloed kreeg. Een uitgelezen kans hiervoor ontstond toen de kinderloze hertog van Gulik in 1609 overleed. De Republiek nam deel aan een internationale coalitie die de meeste erflanden in 1610 bezette. Vier jaar later stond de Republiek er alleen voor en verloor een aanzienlijk deel van de bezette territoria.

Beide oorlogen verhoogden de spanning in het Rijk. Zowel de katholieken, in de Liga, als de protestanten, in de Unie, organiseerden zich in bondgenootschappen om hun positie te handhaven. Beide zochten steun in het buitenland. De Republiek en Engeland sloten in 1613 een defensieve alliantie met de Unie, terwijl de Liga steun kreeg van Spanje. In de volgende jaren nam het conflict tussen de remonstranten en contraremonstranten de aandacht van de Republiek steeds meer in beslag. Bovendien had Oldenbarnevelt de meeste invloed op de buitenlandse politiek. Hij concentreerde zich vooral op de handelsbelangen van de Republiek. Van door godsdienst gemotiveerde allianties moest hij weinig hebben.

De Boheemse opstand

Op 23 mei 1618 werden twee van de Habsburgerse stadhouders van Bohemen uit een van de ramen van de Praagse burcht gegooid. Hiermee kwamen de spanningen tussen de Boheemse standen en de Habsburgers tot uitbarsting. De standen verklaarden de opstand aan de Habsburgers. In de volgende weken verstuurdde zij brieven naar mogelijke bondgenoten waarin de situatie werd uitgelegd. De Staten-Generaal behandelden de brief pas eind augustus. De standen maanden niet tot spoed, maar belangrijker was dat Maurits er in juli en augustus in slaagde om de machtsstrijd met Oldenbarnevelt in zijn voordeel te beslissen. Voor de buitenlandse politiek betekende dit een koerswijziging. Maurits wilde in tegenstelling tot de raadpensionaris de Habsburgers waar mogelijk afbreuk doen. Ook had hij geen bezwaar tegen allianties op godsdienstige basis. De Staten-Generaal lieten weten sympathiek tegenover de opstand te staan, maar de Bohemers moesten allereerst van de Unie hulp verwachten.

De Habsburgers traden slagvaardiger op dan de protestanten. De keizer ontving forse steun van Spanje en bracht daarmee een flink leger op de been. De standen stuurden hierop dringendere verzoeken om hulp. De Staten-Generaal gaven daar pas aandacht aan toen het proces tegen Oldenbarnevelt was afgerond. Met het naderende einde van het Bestand in hun achterhoofd was het aantrekkelijk wanneer de Habsburgers hun aandacht moesten besteden aan een opstand in hun erflanden. [15] De Republiek durfde echter nog niet alleen hulp te geven en probeerde de Engelse koning Jacobus tot steun te bewegen. Wel hadden de Staten-Generaal al in het najaar van 1618 verlof verleend aan soldaten om in Boheemse dienst te treden.

Omdat zij van Jacobus niets vernamen besloten zij uiteindelijk zelf hulp te verlenen. Op 27 februari 1619 besloten de Staten van Holland tot 'een provisionele maandlyke assistentie van omtrent veertig duysent guldens'. Met deze beslissing werd de Republiek een van de belangrijkste bondgenoten van de Boheemse standen.

Frederik V

De Boheemse opstand veranderde aanzienlijk van karakter toen de standen hun koning Ferdinand afzetten en deze niet veel later tot keizer Ferdinand I werd gekozen. Kort daarna boden de standen de Boheemse kroon aan Frederik V van de Palts aan. De keurvorst van de Palts was een van de belangrijkste vorsten in het Rijk en de Palts was de belangrijkste partij binnen de Unie. Frederik vroeg onder meer zijn oom Maurits om advies. Die beloofde hem dat de Republiek Bohemen zou blijven steunen. Maurits deed deze belofte in de verwachting dat ook de Engelse koning Frederik, die met diens dochter was getrouwd, zou steunen. Gestrekt door deze beloften aanvaardde Frederik de Boheemse kroon.

In het voorjaar van 1620 waren de legers van de keizer en van Bohemen ongeveer even sterk. Ferdinand had echter een alliantie gesloten met Spanje en de Liga. Spinola viel vanuit de Spaanse Nederlanden de Palts aan. De Republiek verleende hierop steun aan de Unie, maar deze kwam te laat. Onder druk van Spinola en de Liga sloot de Unie een bestand waarmee het de Palts opgaf. Slechts 2200 Engelse soldaten en de ruitery van het Staatse leger die hen hadden begeleid bleven in de Palts achter voor haar verdediging.

Het bestand met de Unie gaf het leger van de Liga de mogelijkheid om zich bij het leger van de keizer te voegen. Op 8 november kwam het op de Witte Berg bij Praag tot een slag tussen deze twee legers en dat van Frederik. Al na enkele uren was duidelijk dat de keizerlijke troepen een verpletterende overwinning hadden geboekt.

Hoewel Frederik uit Praag vluchtte was Bohemen nog niet geheel verloren. De belangrijkste plaatsen in de Palts waren nog in zijn bezit en hij had nog een behoorlijk aantal troepen in Bohemen. Wel was hij afhankelijk van de subsidie van de Republiek om hen in dienst te houden. De Staten-Generaal besloten hem te blijven steunen om zo de Habsburgers tegen te blijven werken. Bovendien zou de eerder verleende subsidie waardeloos zijn geweest als zij

Frederik niet meer zouden steunen. De kansen van de Winterkoning verslechterden echter toen de keizer hem in de winter in de ban deed. Frederik besloot om in Den Haag in ballingschap te gaan.

In het voorjaar van 1621 liep het Bestand af, maar Spinola verbleef nog in de Palts. Pas in het najaar trok hij richting Gulik en belegerde de stad. In januari 1622 moest het Nederlandse garnizoen zich overgeven. Vooralsnog hadden de pogingen van de Republiek om invloed te verwerven in het Rijk en de Habsburgers waar mogelijk schade te berokkenen niets opgeleverd. In tegendeel: in Bohemen had de keizer de touwtjes stevig in handen, terwijl een van de belangrijkste protestantse vorsten in ballingschap in Den Haag verbleef.

Mansfeld en Christiaan van Brunswijk

Frederik had nog twee generaals in dienst. De graaf van Mansfeld was vanuit Bohemen naar de Palts getrokken, terwijl Christiaan van Brunswijk in Noord-Duitsland een leger bijeen had gebracht en daarmee naar de Palts trok. Frederik hoopte zo zijn erfland te behouden. Maar na enkele kleinere slagen hadden beide veel soldaten verloren en had Frederik geen geld meer. Hij ontsloeg zijn legers.

Voor de Republiek betekende dit dat er een grote kans was dat de keizer de Zuidelijke Nederlanden zou helpen. De Staten-Generaal hadden voorlopig geen tijd om nieuwe plannen te maken om dit te voorkomen. Spinola had in juli Bergen op Zoom belegerd. Om de stad te ontzetten besloten zij Mansfeld en Christiaan in dienst te nemen. Uiteindelijk kwamen zij in september in de Republiek aan. Spinola brak hierop prompt het beleg af.

De Staten-Generaal probeerden de troepen van beide generaals zowel ten gunste van de Republiek als van de protestanten in het Rijk in te zetten. Zij lieten het daarom toe dat de legers in Oost-Friesland overwinterden. Het graafschap stond al sinds het Bestand onder controle van de Republiek om te voorkomen dat Spanje Emden zou bezetten. Vanuit Oost-Friesland konden Mansfeld en Christiaan snel worden ingezet in zowel de Republiek als het Rijk. Bovendien was het graafschap goed te verdedigen. Dit bleek toen het leger van de Liga ernaartoe trok, maar niets kon uitrichten.

De aanwezigheid van de Liga zorgde voor spanning in de Republiek. Ook dwong het de Staten-Generaal tot het voortzetten van de subsidie aan beide generaals. Zij hoopten dat Mansfeld en Christiaan de oorlog in het Rijk nieuw leven in konden blazen. Dat leek zover te zijn in 1623. Christiaan trok eerst naar het oosten en vervolgens naar het zuiden. Het leger van de Liga onder leiding van Tilly versloeg hem echter vernietigend bij Stadtlohn op 5 augustus 1623. Mansfeld was intussen in dienst getreden van Frankrijk en vertrok in de winter. Met hem verloor de Republiek haar speler in het Rijk, maar ook verlost van alle kosten en problemen vanwege zijn aanwezigheid in Oost-Friesland.

Bijna een jaar later keerde Mansfeld terug in de Republiek. Spinola was in het najaar van 1624 het beleg van Breda begonnen. Net als bij het beleg van Bergen op Zoom was de Republiek afhankelijk van buitenlandse steun voor een ontzet. Ditmaal zonder succes. Op 5 juni 1625 nam Spinola Breda in. Het leek erop dat de Republiek voorlopig al haar krachten nodig had om de oorlog met Spanje vol te houden. [16]

De Haagse alliantie

Toch hoopte de Republiek de Habsburgers in het Rijk opnieuw afbreuk te kunnen doen. In 1624 had zij met zowel Frankrijk als Engeland een defensieve alliantie gesloten. Bovendien had zij intensief contact met de Deense koning Christiaan IV Die maakte zich grote zorgen over het machtoverwicht van de katholieken in het Rijk. In het voorjaar van 1625 bracht hij een leger op de been tegen de Liga. Al snel zag het er slecht uit voor Christiaan. De keizer had namelijk Albrecht van Wallenstein in zijn naam een leger op de been laten brengen en dit was op weg naar Noord-Duitsland. De winter viel echter voordat het tot een slag kwam.

Al in 1624 hadden Engeland, Denemarken en de Republiek plannen gemaakt om de oorlog in het Rijk nieuw leven in te blazen. Nu Christiaan al een leger op de been had, was het van belang tot een financiering van deze onderneming te komen en de doelen te bepalen. In het najaar van 1625 kwamen de drie landen hiertoe bijeen in Den Haag. Besloten werd dat de Republiek 50.000 gulden per maand aan Denemarken zou betalen en Engeland maar liefst 300.000. Dit met het doel de Duitse vrijheid te herstellen.

Het eerste gevolg van de alliantie was dat de Republiek van Mansfeld en Christiaan raakte verlost. Zij traden in dienst van Christiaan IV. De Deense koning had weinig succes met Mansfeld. Op weg naar Brandenburg versloeg Wallenstein Mansfeld vernietigend op 26 april 1626. Christiaan zelf verging het ook slecht. Op 27 augustus versloeg Tilly hem bij Lutter. De Deense koning trok zich terug achter de Elbe en liet Tilly de controle over de Weser.

Dit kon voor de Republiek grote gevolgen hebben. De grootste dreiging was nu niet een militaire samenwerking tussen de keizer en de Infante, maar de Habsburgse controle over een haven aan de Noord- of Oostzee. In dat geval liep de Oostzeehandel van Republiek groot gevaar. Het onder controle brengen van de noordelijke handel was één van de doelen van de keizer. Dit zou hem veel inkomsten opleveren en de Republiek ernstig verzwakken. Ook Spanje beseftte dit en steunde de keizer hierin. Zelf was het bovendien een blokkade van de rivierhandel van de Republiek begonnen. De nieuwe stadhouder Frederik Hendrik sloeg echter een fors gat in deze blokkade door Oldenzaal in 1626 en Grol in 1627 in te nemen. De Spaanse aanwezigheid boven de Rijn werd hierdoor beperkt tot Lingen. Het katholieke overwicht in het Rijk werd daarentegen alleen maar groter. Tilly en Wallenstein drongen Christiaan terug tot op de eilanden van zijn koninkrijk. Voorlopig wezen de Hanzesteden samenwerking met de keizer af, maar zij stonden onder grote druk. Aan de Elbe had Christiaan nog drie stadjes in handen. Op zijn verzoek ging de Republiek de garnizoenen van Glückstadt en Krempe onderhouden. Daarmee voorkwamen zij dat de keizer de Elbe controleerde.

De Liga stuurde Tilly naar Oost-Friesland om daar een haven te bezetten. Zijn aanwezigheid gaf opnieuw veel spanning in de Republiek, maar had geen verdere gevolgen. Wallenstein begon het beleg van de Hanzestad Stralsund om eindelijk een [17] zeehaven te bemachtigen. Denemarken en Zweden ontzetten de stad echter over zee. Ook in de strijd tegen Denemarken boekte de keizer geen vooruitgang omdat hij op zee niets kon uitrichten. Dit leidde ertoe dat Ferdinand vredesonderhandelingen met Denemarken begon. Op 7 mei 1629 werden deze met een akkoord afgesloten. Hiermee was de Haagse coalitie beëindigd. Ook dit keer hadden haar inspanningen de Republiek weinig opgeleverd, hoewel de pogingen van de Habsburgers om de noordelijke handel onder controle te krijgen zonder succes waren gebleven.

De Republiek zelf stond er beter voor dan bij aanvang van de Haagse coalitie. Frederik Hendrik was in het voorjaar van 1629 het beleg van 's-Hertogenbosch begonnen. Omdat de keizer na de vrede met Denemarken zijn handen vrij had steunde hij de Infante bij een inval op de Veluwe. Frederik Hendrik liet zich hierdoor niet van de wijs brengen. Door de verrassende inname van Wesel moesten de invallers zich terug trekken. Niet veel later viel 's-Hertogenbosch. De gevreesde Habsburgse samenwerking was een tandeloze tijger gebleken.

Tussen ratio en geloof

Deze schets laat zien dat de Republiek actief bij de oorlog in het Rijk was betrokken. Zij spande zich hier militair, financieel en diplomatiek voor in. Hiervoor had zij verschillende motieven. Allereerst wilde zij een samenwerking tussen beide Habsburgse families voorkomen. Ten tweede wilde zij de protestanten in het Rijk steunen. Als derde wilde zij haar eco-

nomische belangen beschermen. Tot slot speelden ook de familiebanden van de stadhouder een zelfstandige rol.

De doorgaans religieuze verwoording van deze motieven is niet slechts een vroom sausje over pure machtspolitiek. In het handelen van de stadhouders en de Staten-Generaal komt dit telkens naar voren. Bij alle belangrijke beslissingen komt het geloof aan de orde. Het is echter altijd direct betrokken op het betreffende onderwerp. Deze versmelting was realiteit in de vroegmoderne maatschappij. Beide motieven vormen zo de uiterste polen waarmee beslissingen werden gemotiveerd. De ene keer speelde geloof een grotere rol, de andere keer de ratio. Hoe deze verhouding bij elke beslissing was, is slechts te bepalen door nader onderzoek.

De Republiek speelde met haar inspanningen een aanzienlijke rol in de Dertigjarige Oorlog. Het is moeilijk om te zeggen hoe rendabel deze inspanningen waren, omdat het niet in te schatten is wat er gebeurd zou zijn wanneer de Republiek geen enkele rol in de oorlog had gespeeld. Wel kan worden geconcludeerd dat de belangen van de Republiek door de oorlog niet zijn geschaad en dat dit mede te danken was aan haar eigen inspanningen. Voor een verdergaande conclusie is meer onderzoek nodig op dit nog vrijwel onontdekte gebied.

Personalia

Lammert van Hemert (1977) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Utrecht en studeerde af op de betrokkenheid van de Republiek bij de Dertigjarige oorlog. Vanaf komende zomer gaat hij de verkorte opleiding voor docent geschiedenis volgen.

Bronnen en literatuur

Nationaal Archief, Staten-Generaal 1550-1796:

- 3185-3188 (resoluties 1626-1629)

- 4562 (secrete resoluties 1615-1634)

Resolutiën van de Staten van Holland en Westfriesland 1588-1780, ca. 200 edelen (z.p. z.j.).

Roelevink, J., ed., *Resolutiën der Staten-Generaal, Nieuwe reeks, 1610-1670 V 1621-1622, Rijks Geschiedkundige Publicatiën (RGP), Grote serie (GS) nummer 187* ('s-Gravenhage 1983).

Roelevink, J., ed., *Resolutiën der Staten-Generaal, Nieuwe reeks, 1610-1670 VI 2 januari 1623-30 juni 1624, RGP, GS 208* ('s-Gravenhage, 1989).

Roelevink, J., ed., *Resolutiën der Staten-Generaal, Nieuwe reeks, 1610-1670 VII 1 juli 1624-31 december 1625, RGP, GS 223* ('s-Gravenhage, 1994).

Smit, J.G., ed., *Resolutiën der Staten-Generaal, Nieuwe reeks, 1610-1670 III 1617-1618, RGP, GS 152* ('s-Gravenhage, 1975).

Smit, J.G., ed., *Resolutiën der Staten-Generaal, Nieuwe reeks, 1610-1670 IV 1619-1620, RGP, GS 176* ('s-Gravenhage, 1981).

Israel, Jonathan I., *The Dutch Republic and the Hispanic World, 1606-1661* (Oxford 1982).

Parker, Geoffrey, ed., *The Thirty Years' War* (2^e druk Londen en New York 1998).

Polisensky, Josef, *Tragic Triangle. The Netherlands, Spain and Bohemia 1617-1621* (Praag 1991).

Raa, F.G.J. ten en de Bas, F., *Het Staatsche leger, 1573-1795, 8 delen* (Breda 1911-1915).

Ritter, Moriz, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation und des dreissigjährigen Krieges, 1555-1648, 3 delen* (Stuttgart 1889-1908).

© Lammert van Hemert / *Transparant* (2006) €K

Dit artikel is OCR gescand en kan daarom kleine tiepvaudjez bevatten